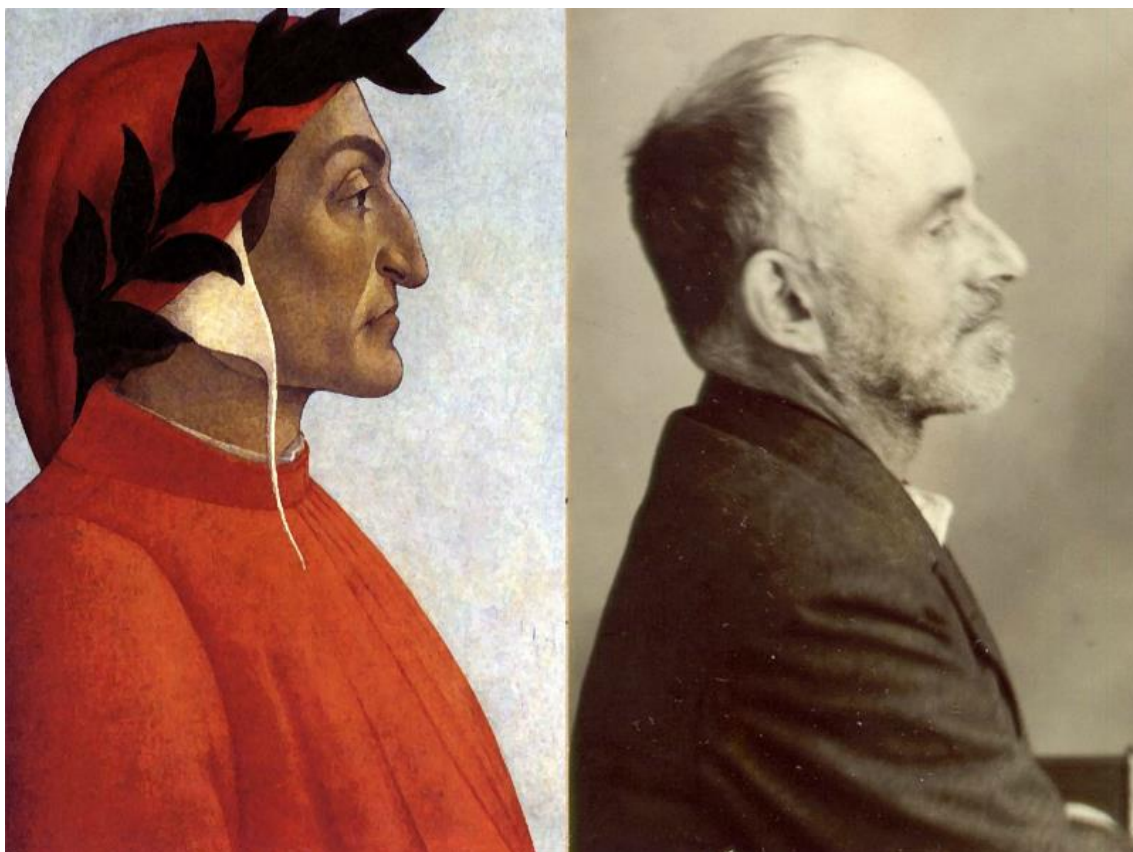

Discorso versus Conversazione

De receptie van een uitzonderlijke lezing van *La Divina Commedia* in de Italiaanssprekende gemeenschap

Estella Bijpost - 3863417

Bachelor Taal - en Cultuurstudies

16 augustus 2015

Discorso versus Conversazione

De receptie van een uitzonderlijke lezing van *La Divina Commedia* in de Italiaanssprekende gemeenschap

Bachelor eindwerkstuk voor Taal- en Cultuurstudies 2014-2015
over de ontvangst van het essay *Razgovor o Dante* van Osip Emiljevitsj

Mandelstam in de Italiaanssprekende gemeenschap
geschreven door Estella Bijpost (3863417)

begeleid door dr. Reinier Speelman
aansluitend bij het vak *Dante e la Divina Commedia*

16 augustus 2015

Woord vooraf

In september 2011 begon ik aan de opleiding Taal- en Cultuurstudies om mijn brede interesse te kunnen volgen langs de wegen van de wetenschap. Onbevangen ging ik deze haast onverzadigbare interesse achterna als ware zij een gids. Tijdens deze reis voelde ik mij nooit verdwaald of verloren; ik sloeg rechtsaf en linksaf, maakte olifantenpaadjes, groef tunnels onder bergen en bouwde bruggen over water.

Mijn interesse en opgedane kennis onderweg leidden mij tot dit allerlaatste product van mijn opleiding. In deze bachelorscriptie over Osip Mandelstam¹, een dichter wiens tragische verhaal en schitterende poëzie mij persoonlijk hebben geraakt, komt een combinatie tot stand van mijn grootste interesses: vreemde talen, poëzie, de Italiaanse Renaissance en Rusland.

Juist de samenkomst van al deze interesses zorgden ervoor dat ik gedurende het onderzoek, de grootste moeite had om binnen de kaders van mijn onderwerp te blijven. Gelukkig kon ik rekenen op de hulp van mijn begeleider dr. Reinier Speelman zodra ik dreigde te bedelven onder een berg van boeken of bijna verdronk in mijn bronnen; *grazie infinitamente Raniero*.

Het verzamelen van alle benodigde bronnen bleek, net als mijn opleiding, een ware survivaltocht en heeft dan ook veel tijd in beslag genomen. Het zoeken naar de bronnen ging al niet langs de gebruikelijke paden, het verkrijgen kostte nog meer moeite. Vrijwel niets was digitaal beschikbaar, maar stukje bij beetje heb ik vrijwel alles kunnen raadplegen. Zelfs heb ik een origineel exemplaar van het tijdschrift *Rinascita* uit 1968 weten aan te schaffen. Ik ben de volgende instanties en mensen dank verschuldigd voor hun hulp: vanuit Italië hebben het *Centro Dantesco* in Ravenna en *La Biblioteca della Fondazione Adriano Olivetti* mij fotokopieën gestuurd van bronnen uit hun archieven. Joanna Ugniewska en Annalisa Comes zijn zo vriendelijk geweest kopieën van hun eigen artikelen op te sturen. Laatstgenoemde heeft mij ook nog in contact gebracht met Remo Faccani, de Italiaanse vertaler van de tweede editie van

¹ Wat betreft de transliteratie van de naam van de schrijver, er zijn verschillende in vormen in deze scriptie te vinden. Als leidraad geldt; wanneer ik zelf refereer aan de schrijver, gebruik ik de Nederlandse transliteratie Mandelstam, maar bij verwijzingen naar artikelen en in de citaten volg ik de transliteratie die in de brontekst wordt gebruikt.

Razgovor o Dante; hij was zo aardig een aantal vragen te beantwoorden over zijn vertaling. Daarnaast is voor mij het team van IBL en met name Wiebe Bouma van onschatbare waarde geweest bij het verkrijgen van een aantal onmisbare bronnen die uit de Verenigde Staten en Duitsland zijn gekomen; hiervoor mijn grote dank.

Stap voor stap ben ik uiteindelijk gearriveerd bij mijn eindbestemming. Ik zie nu niet meer het donkere woud om mij heen waar ik ooit in begonnen ben, maar een gevoel vervult mij zoals Dante het zo mooi beschrijft in de allerlaatste zang:²

*tal era io a quella vista nova:
veder voleva come si convenne
l'imago al cerchio, e come vi s'indova;*

*ma non eran da ciò le proprie penne:
se non che la mia mente fu percossa
da un fulgore, in che sua voglia venne.*

*All'alta fantasia qui mancò possa;
ma già volgeva il mio disiro, e 'l velle,
sì come ruota, che igualmente è mossa,*

l'amor che muove il sole e l'altre stelle.

Estella Bijpost, 16 augustus 2015, Driebergen-Rijsenburg

² Dante Alighieri, *La Divina Commedia*, (Florence: G. Barbèra, 1864): 722.

Samenvatting

In deze scriptie is onderzocht hoe het essay van de Russische schrijver Osip Mandelstam (1891 – 1938) *Razgovor o Dante* ontvangen is bij het wetenschappelijke ‘thuispubliek’ van de middeleeuwse dichter Dante. Met zijn essay benadert Mandelstam Dante namelijk heel anders dan in de kritische traditie rondom Dante’s meesterwerk *La Divina Commedia* gebruikelijk is.

Voor dit onderzoek zijn Italiaanse recensies van het essay en papers over Mandelstam en Dante gebruikt als uitgangspunt van het onderzoek. Verkoopcijfers van de vertaalde uitgaven zijn niet meegenomen, aangezien dit niet direct iets zegt over de ontvangst in de wetenschappelijke gemeenschap.

Het is gebleken dat na de eerste uitgave in 1967, iedereen het erover eens was dat dit een uitzonderlijke interpretatie was van Dante, die een ander, verfrissend perspectief bood op de eeuwenoude tekst. Na de tweede vertaling was er uit wetenschappelijke kringen minder aandacht voor het essay, maar Mandelstam lijkt nog steeds geliefd; er is onlangs nog een herdruk gekomen van de versie uit 1994.

Tussen deze twee vertalingen was er een groot verschil ten aanzien van de titel: *Discorso su Dante* en *Conversazione su Dante*. Het is lastig te bepalen of de keuze voor dit woord de interpretatie heeft beïnvloed, maar het is niet waarschijnlijk; een tekst is tenslotte meer dan de titel alleen.

Mijn bevindingen betekenen dat de Dante-gemeenschap, in ieder geval in de afgelopen veertig jaar, openstond voor nieuwe interpretaties en observaties van iemand van buitenaf die Dante benadert zonder de traditionele kaders. Het was Mandelstams wens dat het onderzoek naar Dante zou veranderen en niet vastgeroest zou blijven in de traditie. Het lijkt erop dat zijn wens is uitgekomen toen zijn laatste werk met open armen werd ontvangen.

Inhoudsopgave

Inleiding	6
De totstandkoming en de geschiedenis van het essay	8
Het essay zelf	10
De eerste Italiaanse kritieken	13
Communistische interesse.....	14
De tweede druk van het essay	15
Interesse vanuit de slavistiek.....	16
Mandelstam vergeleken met andere uitzonderlijke interpretaties.....	19
Een heruitgave van het essay: nieuwe kritieken	21
“Appunti in margine alla <i>Conversazione su Dante</i> ”	21
Verschillende interpretaties	21
Hernieuwde interesse?.....	23
‘Discorso’ versus ‘Conversazione’	25
Onopgemerkt.....	25
De definities.....	26
Het verschil tussen ‘conversazione’ en ‘discorso’	27
De vertaling van Olsoufieva	27
Vanuit Mandelstam bezien.....	28
Conclusie	30
Bibliografie	32
Bijlage	34
De heerser	35

Inleiding

Osip Mandelstam was een Russische dichter die werd geboren aan het einde van de 19e eeuw in Warschau uit joodse ouders. Hij groeide op in het imperialistische Sint-Petersburg en stierf een trieste dood in één van de *goelags* van Jozef Stalin eind jaren dertig; vervolgd om zijn dichterlijke werk en verbannen van huis en haard.

Al midden jaren twintig werd Mandelstam in de gaten gehouden door de inlichtingendienst en werd hem steeds minder ruimte gegeven om te publiceren. Na het gedicht over Stalin genaamd '*Kremljovski goretj*'³ werd hij in 1934 voor het eerst echt gearresteerd en verbannen. Er kwam ook een expliciet verbod op al het werk van zijn hand. Pas in de jaren zestig van de vorige eeuw werd deze ban versoepeld en kon zijn weduwe Nadezjda Mandelstam, bijna dertig jaar na zijn dood, beginnen met het publiceren van zijn nalatenschap.

Een bijzonder werk binnen het oeuvre van Mandelstam is het essay getiteld *Razgovor o Dante*; in het Nederlands ook wel vertaald als *Gesprek over Dante*.⁴ Dit essay is zowel een formulering van een poëtica, als ook een interpretatie van de Florentijnse dichter en wordt door vele academici gekarakteriseerd als een werk dat volledig buiten de kaders van de traditionele tekstexegese van *La Divina Commedia* valt. Zijn bijzondere benadering van Dantes meesterwerk kwam voor een groot deel omdat Mandelstam niet alleen door Stalin was geïsoleerd, maar ook was uitgesloten van de bestaande Dante-exegese. Daarnaast had hij weinig kennis van Italië zelf, want hij was er in zijn leven maar twee keer kort geweest.⁵

De publicatiegeschiedenis en de ontvangst van dit essay vormen erg interessante onderzoeksmaterie. Het eerste academisch onderzoek naar Mandelstam stamt, door de ban op zijn werk, uit een veel latere tijd dan de productie van het essay. Er zijn geen uitgebreide kritieken van tijdgenoten bekend. De eerste kritieken stammen uit de jaren zestig en deze onderzoekers kijken met andere referentiekaders terug naar de tijd waarin Mandelstam leefde en met meer informatie dan er destijds beschikbaar was.

³ Letterlijk vertaald: De bergbeklimmer van het Kremlin. In de vertaling van Nadezjda Mandelstams *Memoires* (Amsterdam: Van Oorschot, 1971) wordt de titel van het gedicht vertaald met 'De Heerser'. De Nederlandse vertaling van het gedicht is in de bijlage opgenomen.

⁴ Door Rein Bloem zo vertaald in de recensie van de Engelse vertaling van *Razgovor o Dante* die verscheen in *De Gids* 1978, nr. 2.

⁵ Leonid Kacis, 'Mandel'stam e Dante' in *I russi e l'Italia* Vittorio Strada red. (Milaan: Libri Scheiwiller, 1995): 285.

Onderzoek naar dit essay is door Italiaanse onderzoekers uit de slavistiek, maar ook door Dante-specialisten en Italianisten gedaan. Het is interessant om te zien hoe er in de loop van de jaren gereageerd is op dit essay over Dantes bekendste werk, geschreven door iemand buiten de traditie en buiten de cirkel van kenners. Daarom staat in deze scriptie centraal hoe dit essay is ontvangen door de Italiaanse slavisten (die het essay in het Russisch lazen en hierover publiceerden in het Italiaans), de Slavische Italianisten (die over het algemeen ook de Russische versie als uitgangspunt hadden) en de Italiaanse Dante-specialisten (die het werk van Mandelstam in vertaling lazen).

In het eerste hoofdstuk wordt een korte geschiedenis van het essay gegeven en in het tweede hoofdstuk wordt er inhoudelijk op het essay ingegaan. Vervolgens worden in het derde hoofdstuk de kritieken aan de hand van de eerste publicatie in Italië besproken en in het vierde hoofdstuk volgen de kritieken vanaf de tweede vertaling van het essay. In het laatste hoofdstuk wordt er gekeken naar een belangrijk verschil dat de vertalers gemaakt hebben ten aanzien van het woord *razgovor*.

Voor dit onderzoek is alleen gebruik gemaakt van Italiaanse teksten, die specifiek aan Mandelstam en *Razgovor o Dante* zijn gewijd, met uitzondering van de achtergrondinformatie uiteraard. Ook behoren een interview met de vertaler van de tweede vertaling en verslagleggingen van internationale conferenties waar Mandelstams essay een rol speelde tot het bronnenmateriaal.

De totstandkoming en de geschiedenis van het essay

Osip Mandelstam ontwikkelde aan het einde van zijn leven een passie voor het werk van Dante. Voor deze schrijver was *La Divina Commedia* van Dante Alighieri, meer dan een literair werk: het was zijn houvast in zijn donkerste dagen. Zijn vrouw, Nadezjda Mandelstam, schrijft in haar memoires dat de dichter altijd een pocketeditie van *La Divina Commedia* bij zich droeg voor het geval hij opgepakt zou worden.⁶

Aan het einde van de 19^e eeuw was er al een aantal vertalingen van *La Divina Commedia* in Rusland gepubliceerd.⁷ Toch leerde Mandelstam, begin jaren dertig, speciaal voor het lezen van Dante Italiaans.⁸ Anna Achmatova vertelt in haar memoires dat Mandelstam heel snel het Italiaans machtig was en dat hij dag en nacht *La Divina Commedia* reciteerde, soms samen met haar.⁹ In 1933, terwijl Mandelstam en zijn vrouw op de Krim bivakkeerden bij de weduwe van Alexander Grin, las Mandelstam naast Dante ook Petrarca, Ariosto en Tasso.¹⁰

In 1933 stelde Mandelstam een essay samen: *Razgovor o Dante*.¹¹ Dit essay bestaat uit elf verschillende delen, waarin Mandelstam zijn visie op *La Divina Commedia*, poëzie in het algemeen en Dante bespreekt. Dit essay leest hij voor het eerst voor aan Andrej Bely en Anatoli Mariengof in het huis van de dichter Volosin aan de Zwarte Zee.¹² Later krijgen nog andere bekenden van de schrijver een voordracht van het essay te horen. Buiten de kennissenkring is bekend dat Gosizdat, de redacteur die de publicatie afwees en diens lezer, destijds een bekende professor op het gebied van de Middeleeuwen en Renaissance, Aleksej Dživelegov het essay gelezen hebben, voor het gedurende enkele decennia verborgen werd.

Vanaf 1934 werd de dichter geregeld gearresteerd en voor langere periodes verbannen uit de grote steden. In die tijd kwam er ook een (publicatie)verbod op al zijn

⁶ Marina Glazova, 'Mandel'stam and Dante: the "Divine Comedy" in Mandel'stam's poetry of the 1930's' *Studies in Soviet Thought* 28/4 (1984): 282.

⁷ Iginio de Luca, 'Rassegna della letteratura italiana in URSS (studi e traduzioni 1917-1975)' *Lettere Italiane: rivista trimestrale* 32/1 (1980): 92.

⁸ Marco Praloran, 'L'immagine di Dante nella Russia d'inizio Novecento: il caso di Osip Mandel'stam' *La Russie et l'Occident. Acte du colloque*. Ivan Foletti red. (Lausanne: Universite de Lausanne, 2010): 147.

⁹ Carlo Tenuta, 'Dante in Crimea: Osip Mandel'stam e la poesia ed esilio in una lettura Novecentesca' *Intersezioni: rivista di storia delle idee*. 29/2 (2009): 9.

¹⁰ Ibidem.

¹¹ In het Italiaans vertaald met *Discorso su Dante* of *Conversazione su Dante*. Hierover in het vijfde hoofdstuk meer.

¹² Remo Faccani. 'Nello specchio della Divina Commedia' in *Conversazione su Dante*, Remo Faccani & Rosanna Giaquinta vert. (Genova: Il Melangolo, 1994): 7-8.

werken. Hij stierf in 1937 in een doorvoerkamp en tot ver na zijn dood mocht er zelfs niet over hem gesproken worden, laat staan dat er gepubliceerd kon worden. In de jaren zestig, onder het bewind van Chroesjtsjov, nam de censuur af en kwamen er meer verhalen bovendrijven van mensen die hetzelfde lot hebben ondergaan als Mandelstam. Het literaire tijdschrift *Novy Mir* publiceerde bijvoorbeeld in 1962 een voorproef op *De Goelag Archipel* van Nobelprijswinnaar Aleksandr Solzjenitsyn: *Een dag uit het leven van Ivan Denisovitsj*. In deze periode kwam er dus ook een versoepeling op het werk van Mandelstam en zijn weduwe Nadezjda begon met het publiceren van zijn nalatenschap. In 1965 kwam de eerste versie van het essay uit in de Verenigde Staten onder de naam *Conversation about Dante* en in 1967 volgde pas het Russische origineel dat in Moskou werd gedrukt.¹³

De verlate publicatie had een opmerkelijk gevolg voor de ontvangst. Allereerst werd het essay in een volledig andere tijd beoordeeld dan wanneer het geschreven was. Het werd ook bekeken met kennis die op dat moment niet beschikbaar was, zoals de vervolgingen van Stalin en de indelingen van literaire stromingen, zoals die achteraf vaak pas gemaakt wordt. Er is ook geen natuurlijke ontwikkeling van de recensies en andere kritieken van het essay door de tijd heen.

De eerste Italiaanse vertaling van Maria Olsoufieva *Discorso su Dante* is opgenomen in de bundel van Mandelstams prozawerken *La quarta prosa*.¹⁴ Bij de vertaling zijn twee manuscripten uit verschillende tijden gebruikt.¹⁵ Drie jaar later werd het essay als zelfstandig boekje uitgegeven voor het zevende congres van de *Associazione Internazionale per gli Studi di Lingua e Letteratura Italiana (AISLL)*, gehouden in Bari van 31 maart tot 4 april 1970.¹⁶ In 1994 kwam er een nieuwe vertaling uit van Remo Faccani onder de naam *Conversazione su Dante*.¹⁷

¹³ Mladen Machiedo, 'In margine al Dante di Mandel'stam' *Studia romanica et anglica zagradiensia* 27 (1982): 65.

¹⁴ Osip Mandel'stàm & Maria Olsoufieva (vert.) & A.M. Ripellino (red.), *La quarta prosa* (Bari: De Donato, 1967).

¹⁵ Osip Mandel'stàm & Maria Olsoufieva (vert.), *Discorso su Dante* (Bari: De Donato, 1970): 1.

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ Osip Mandel'stàm & Remo Faccani (vert.), *Conversazione su Dante* (Genova: Il melangolo, 1994).

Het essay zelf

Het essay van Mandelstam bestaat uit elf delen, waarin het moeilijk is een duidelijke structuur te herkennen. Hoe hij zijn observaties verwoordt, zou ook poëzie genoemd kunnen worden. De commentaren gaan over poëzie in het algemeen, over Dante als dichter en persoon en natuurlijk over *La Divina Commedia*.

In het essay spreekt Mandelstam op verschillende punten zijn ideeën uit over poëzie en verbindt deze ook met het werk van Dante. Het grondbeginsel is voor Mandelstam dat poëzie beweging is en alleen in actieve vorm bestaat, tot leven komt.¹⁸ Het is iets dat voortkomt uit en samenkomt in de mens: *“Il discorso poetico è un processo incrociato, e si compone di due specie di suono: la prima di esse è il cambiamento – che noi possiamo udire e percepire – degli strumenti stessi del discorso poetico, emersi strada facendo nello slancio del discorso; la seconda è il discorso vero e proprio, ossia l’attività che, sul piano dell’intonazione e della fonetica, viene svolta da tali strumenti.”*¹⁹

Deze bewegingstheorie past Mandelstam ook toe op de Italiaanse taal: *“È straordinario la profusione di desinenze convolanti a nozze. Il verbo italiano si rafforza verso la fine e solo nella desinenza si carica di vita. Ogni vocabolo ha fretta di esplodere, volar via dalle labbra, fuggire, lasciar il campo ad altre parole.”*²⁰ Het Italiaans is volgens Mandelstam een uitstekende taal om te rijmen: *“Desiderate familiarizzarvi col rimario italiano? Prendete l’intero vocabolario italiano e sfogliatelo a piacere... Qui tutto rima con tutto. Ogni parola chiede di mutarsi in concordanza.”*²¹

Mandelstam is onder de indruk van Dante en diens meesterwerk, maar denkt dat het beter is om Dante meer als mens en dichter te zien: *“La fama di Dante è stata sin qui il maggiore ostacolo alla sua conoscenza e ad un suo studio approfondito, e lo rimarrà ancora a lungo.”*²² Hij wil dat Dante weer onbevangen ervaren kan worden en hoopt dat de manier waarop er onderzoek gedaan wordt naar Dante veranderen zal.²³

¹⁸ *ivi*, o.a. 44.

¹⁹ *ivi*, 41-42.

²⁰ *ivi*, 48.

²¹ *Ibidem*.

²² Osip Mandelstam & Remo Faccani (vert.), 63.

²³ *ivi*, 152.

Mandelstam probeert het in ieder geval te bewerkstelligen door Dante meer mens te maken; hij vertelt bijvoorbeeld dat Dante zonder zijn “dolce padre” Vergilius nergens zou zijn en dat Dante soms moeite heeft zich te gedragen.²⁴ Mandelstam probeert ook meer besef te kweken voor het feit dat *La Divina Commedia* een product is van hard werken en hoewel we geen eerdere versies hebben, dit niet betekent dat ze er niet zijn geweest.²⁵

Mandelstam vindt de manier waarop Dante beelden oproept geniaal. Alles is met elkaar verbonden volgens Mandelstam en alles is gelaagd:

*“Le similitudine dantesche non sono mai descrittive, cioè puramente figurative. Esse hanno sempre il concreto scopo di rendere l’immagine interna della struttura o della tensione. Prendiamo il vastissimo gruppo delle similitudini <ornitologiche> - tutte queste lunghe carovane ora di cicogne, ora di gracchi, ora le classiche falangi militari delle rondini, ora l’anarchico e disordinato stormo dei corvi, incapace di mantenere la formazione chiusa romana – questo gruppo di similitudine amplificate corrisponde sempre a un istinto di pellegrinaggio, di viaggio, di colonizzazione, di migrazione.”*²⁶

Daarnaast trekt Mandelstam enkele parallellen met muziek. Een voorbeeld hiervan is zijn beschrijving van de stem van Ugolino in canto 33: *“è avvolto in un timbro di violoncello, denso e grave come miele rancido, avvelenato. La densità del timbro di violoncello è destinata a rendere come meglio non si potrebbe il senso di attesa e tormentosa impazienza. Al mondo non c’è forza in grado di accelerare il movimento del miele che cola da una caraffa inclinata.”*²⁷ Het ritme dat in *La Divina Commedia* is, is volgens Mandelstam heel menselijk: *“Il piede metrico è ispirazione, ed espirazione è il passo. Un passo che deduce, vigila, sillogizza.”*²⁸ Ook vergelijkt hij de auteur met de dirigent van een orkest.²⁹

²⁴ ivi, 112 -113.

²⁵ ivi, 86.

²⁶ ivi, 72-73.

²⁷ ivi, 114-115.

²⁸ ivi, 51.

²⁹ ivi, 111.

De tijd vormt ook een belangrijk element voor Mandelstam, tijdens zijn verblijf op de Krim, verzamelt hij veel oude stenen en schelpen, die hem doen nadenken over de vergankelijkheid van zaken, maar ook hoe het verleden met het heden verbonden is. Hij schrijft over stenen en Dante het volgende:

*“La pietra è il diario impressionista di un tempo meteorologico frutto dell’accumulo di milioni d’annate calamitose; ma essa non è solo il passato, è anche il futuro: c’è in lei una periodicità. È una lampada di Aladino che penetra l’oscurità geologica dei tempi storici a venire. Congiungendo l’incongiungibile, Dante ha modificato la struttura del tempo storico, ed è successo, forse, anche il contrario: egli è stato costretto a gettarsi sulla glossolalia dei fatti, sul sincronismo di avvenimenti, nomi e tradizioni lacerati dai secoli, proprio perché sentiva i sovratoni, le armoniche del tempo.”*³⁰

Het is duidelijk dat Mandelstam over veel taalgevoel beschikte en in hart en nieren een dichter was. Hij dompelde zich onder in een taal die niet zijn moedertaal was en ging mee op de golven van energie van Dante en *La Divina Commedia*.

³⁰ ivi, 143-144.

De eerste Italiaanse kritieken

Vanaf 1967 is er in de Italiaanse wetenschappelijke gemeenschap pas iets terug te vinden over dit essay. A.M. Ripellino schreef in *L'Espresso* van 25 juni 1967 als eerste over het essay in een recensie van de Russische versie van *La Quarta Prosa* die in de Verenigde Staten was gepubliceerd.³¹ Deze recensie “Note sulla prosa di Mandel'stàm” is opgenomen in de eerste Italiaanse vertaling als voorwoord. In deze recensie zijn er slechts drie zinnen aan *Discorso su Dante* gewijd, waarvan één hele lange zin, die niet op te breken of te parafraseren valt, omdat er zoveel korte verwijzingen naar het werk van Mandelstam inzitten. Het is daarbij de eerste introductie van het werk en daarom bijna in zijn geheel hier opgenomen:

*“Per il magnifico <<Discorso su Dante >> daremmo catoste di dantologia pedantesca. Mandel'stàm vi si indugia sulla struttura cristallografica della <<Commedia >>, a cui sembrano aver lavorato <<api dotate d'un geniale fiuto stereometrico >>; sulle immagine ornitologiche, che designano <<istinto di pellegrinaggio, di viaggio, di colonizzazione, di trasmigrazione >>; sulla paura che ha Dante di rispondere, <<determinata dalla situazione politica d'un secolo tra i piú rischiosi, ingarbugliati e briganteschi >>; sulla sostanza musicale dei vari canti (l'episodio del conte Ugolino è studiato come sonata di violoncello); sul ritmo delle terzine commisurato all'umana andatura, alla cadenza dei passi; sul fatto che l'inferno non ha volume, ma si propaga nell'aria a guisa di peste; e sull' <<originale musica labiale >> che sgorga da certi versi, come se Dante avesse indagato i difetti del linguaggio, ascoltando i biscioli e i balbuzienti, e come se alla creazione della fonetica dantesca <<prendesse parte una balia >>.”*³²

³¹ Osip Mandel'stàm & Maria Olsoufieva (vert.) & A.M. Ripellino (red.), *La quarta prosa*, 10.

³² Ibidem.

Interesse van politiek links

Naar aanleiding van de Italiaanse vertaling schreef Adriano Seroni in december 1967 een recensie over het essay in het tijdschrift *Rinascita* van de *Partito Comunista Italiano*.³³ Het is opmerkelijk dat hij het artikel “Il Dante di Mandelstam” volledig heeft gewijd aan het essay en niet de gehele bundel *La quarta prosa* behandelt. Wellicht dat toch het schrijven over een Italiaanse dichter meer interesse oproept.

Seroni noemt het essay ‘Mandelstamiaans’ en gaat vervolgens in op de thema’s waar Mandelstam volgens hem veel aan refereert in zijn proza: filologie, classicisme, muziek, middeleeuwen, linguïstiek (hij noemt de *Kring van Moskou*) en natuurwetenschap.³⁴ Deze kennis over Mandelstam lijkt afkomstig uit het voorwoord van Ripellino, die Mandelstams proza net zo beschrijft. Ook de uitleg van het *Acmeïsme* en dat het essay duidelijk invloeden vertoont van deze stroming (zoals aandacht voor de fysiekheid van het woord, het onderwerp en de opvatting over het leven) worden al benoemd in Ripellino’s stuk.

Een eigen idee van Seroni is dat Mandelstam een strenge interpretatie van Dante heeft, die uitgaat van de wereld aan de hand van natuurwetenschap en muziekinstrumenten. Mandelstam ziet Dante, anders dan wat de traditie schrijft, als een stroom, een rivier. Hiermee doelt Seroni op de idee van Mandelstam dat bij *La Divina Commedia* het een in het ander over gaat en lexicaal en semantisch verbonden is. Seroni over Mandelstams schrijfstijl: “*Mandelstam cerca tutte le vie possibili per entrare nei segreti di questa struttura, e si giova sia di notizie generali di poetica, sia di particolari analisi di singoli passi o canti danteschi, che gli possano consentire di seguire Dante.*”³⁵ Tijdens het lezen merk je, volgens Seroni, wel dat er verschillende manuscripten gebruikt zijn doordat er verschillende lagen en stijlen door elkaar heen lopen. Het eindoordeel van Seroni is positief: “*Certo è che nell’ambito specifico degli studi danteschi, lo scritto del poeta russo si pone fra i più importanti contributi forniti da ‘non professionisti’.*”³⁶

³³ De Luca, 93.

³⁴ Adriano Seroni, ‘Il Dante di Mandelstam. Pubblicato integralmente il “Discorso” dello scrittore,’ *Rinascita*, 22 december 1967, 19.

³⁵ Ibidem.

³⁶ Ibidem.

In het sociaaldemocratische blad *Comunità* verschijnt in 1968 een interpretatie van het vertaalde essay. De dichter, schrijver en docent Italiaans Fernando Bandini, publiceert het artikel onder de naam: “Il Dante acmeista di Osip Mandel’stam”.³⁷ Hij vat het essay van Mandelstam samen in zijn artikel. Zijn eerste oordeel is: “*Per quanto i capitoli critici di Mandel’stam si presentino a prima lettura come un nervoso fascio di metafore, c’è in verità una forte consapevolezza teorica e una sottile coerenza.*”³⁸ Hij plaatst het werk van Mandelstam over Dante, net als Seroni, in het acmeïstische kader waarover Mandelstam in 1913 had geschreven in zijn manifest *De dageraad van het Acmeïsme*.³⁹ Het Acmeïsme wordt veelal gezien als een tegenbeweging ten opzichte van het symbolisme en bestaat volgens Bandini meer uit wat het niet wil zijn (anti-symbolisme), daarom doet Bandini er in dit artikel ook alles aan om aan te laten tonen dat er geen symbolistische trekken zitten in het werk van Mandelstam. Bandini vindt dat de manier waarop Mandelstam met taal omgaat, doet denken aan de moderne theorieën van de linguïstiek, net als Seroni.⁴⁰ Beide critici, met een communistische achtergrond, benaderen Osip Mandelstam dus met kennis van een literaire stroming achteraf. Verder benoemt Bandini in het artikel veel van de metaforen die Mandelstam gebruikt om de diversiteit van Dante te benadrukken, die ook genoemd zijn in hoofdstuk twee en die in de toekomst ook steeds weer herhaald zullen worden door andere onderzoekers.

De tweede druk van het essay

In 1970 kwam er een boekje uit waar alleen het essay instond. In deze editie staat dat het speciaal uitgegeven is: “*per il VII congresso della associazione internazionale per gli studi di lingua e letterature italiana (Bari 31 marzo - 4 aprile 1970)*”.⁴¹ In het boekje zit een klein inlegvelletje, met daarop een introductie van A.M. Ripellino, wederom het lange citaat dat al aan het begin van dit hoofdstuk is opgenomen. Het thema van deze conferentie *Culture regionali e letteratura nazionale*, sluit niet aan bij het boekje en in

³⁷ Fernando Bandini, ‘Il Dante acmeista di Osip Mandel’stam’ *Comunità: rivista quadrimestrale di informazione culturale* 22/151 (1968): 85.

³⁸ Bandini, 81.

³⁹ Ibidem.

⁴⁰ Bandini, 82-83.

⁴¹ Osip Mandel’stam & Maria Olsoufieva (vert.), *Discorso su Dante*, 1.

de notulen van deze conferentie wordt ook met geen woord over het boekje gerept.⁴² De uitgever van het boekje, De Donato, was gevestigd in Bari en wellicht werd dit essay zodanig gewaardeerd dat het aan de congresdeelnemers die vanuit de hele wereld naar Bari kwamen is aangeboden.

Interesse vanuit de slavistiek

De eerste interesse vanuit de slavistiek in Italië voor Mandelstam is terug te vinden bij de universiteit van Bergamo, die op dat moment voorliep op de rest van West-Europa met een opleiding Slavische talen.⁴³ In 1972 schreef Rosella Franzetti daar haar *tesi* getiteld *Osip Mandel'stam e l'Italia*.⁴⁴

Van 26 tot en met 29 oktober 1981 vond er een interessante conferentie plaats in Dubrovnik, dat toen nog behoorde tot de socialistische federatie Joegoslavië. Op deze conferentie was de eerste interesse merkbaar van Slavische Italianisten voor het essay. Het thema van de conferentie was *Dante e il mondo slavo* en er werd gesproken over de uitwerkingen van Dante in Oost-Europa.⁴⁵ Mladen Machiedo hield een lezing over Mandelstam en zijn essay, wat later verwerkt is tot “In margine al Dante di Mandelštam”.

Er zijn twee aanwijzingen die duidelijk maken dat Machiedo de Russische versie heeft gelezen en niet de Italiaanse vertaling. Allereerst noemt hij het werk *Conversazione su Dante* en niet *Discorso su Dante*, zoals de officiële vertaling op dat moment luidt. Daarnaast verwijst Machiedo alleen naar de Russische versie in referenties. Dit artikel is interdisciplinair, want de wetenschapper was een hoogleraar Italiaans, maar kende ook zelf de Russische versie.

⁴² Carlo Dionisotti, *Culture regionali e letteratura nazionale: atti del VII Congresso [dell'] Associazione Internazionale per gli Studi di Lingua e Letteratura Italiana (Bari, 31 marzo - 4 aprile 1970)* (Bari: Adriatica Editrice, 1972).

⁴³ Onbekend, ‘Da 45 anni l’università parla russo il primo corso pionieristico nel ’69,’ gepubliceerd 18-8-2014, geraadpleegd 15-6-2015, http://www.ecodibergamo.it/stories/Cultura%20e%20Spettacoli/da-45-anni-luniversita-parla-russo-il-primo-corso-pionieristico-nel-69_1073684_11/.

⁴⁴ Helaas heeft de auteur van deze scriptie geen toestemming gegeven tot lezing.

⁴⁵ Onbekend, ‘Dante e il mondo slavo (cronaca del convegno internazionale) Costituto il Comitato internazionale di studi slavo-romanzi,’ geraadpleegd 15-6-2015, hrcak.srce.hr/file/180157.

Machiedo noemt Mandelstams essay een anticommentaar op Dante, dat heel persoonlijk geschreven is, futuristisch aandoet en provoceert en stimuleert.⁴⁶ Het is daarmee heel anders dan de Dante-traditie. Mandelstam bespreekt namelijk *La Divina Commedia* niet progressief, zoals Dante hem geschreven heeft van hel en dan vagevuur en hemel, maar kriskras door elkaar.⁴⁷ Dit heeft er mogelijk mee te maken, dat Mandelstam *La Divina Commedia* een ondeelbaar geheel vindt en het dus ook niet opdeelt in zijn eigen essay, zegt Machiedo. Machiedo vindt het goed dat Mandelstam teruggaat naar de manier waarop poëzie bedoeld is, namelijk dat het in de actie van het hardop lezen ontstaat. Misschien is dit wel meer verbonden met de Russische literatuur, iets wat in andere delen van de wereld vergeten is.⁴⁸ De meer stilistische lezing van Dante waar Mandelstam voor pleit, niet allegorisch, is een goede insteek vindt Machiedo.⁴⁹ Hij besluit zijn lezing met uitgesproken bewondering voor Mandelstam:

*“Si può non apprezzare lo sforzo di chi lesse la Commedia nelle traduzioni tedesche e poi studiò italiano per leggere il vero Alighieri? Passerà del tempo, prima che un autore dell’area slava trovi altrettanta fiducia per progettare un Dante senza modelli e quasi senza confronti, se non a distanza o dislocati nel tempo. Un Dante indissolubilmente pensato e vissuto. Non, quindi, il solito riflesso, un ‘fortuna’ di ... ma un incontro cosciente e sicuro a mezza strada.”*⁵⁰

Voor dezelfde conferentie heeft Michele Colucci een stuk geschreven getiteld: “Note alla *Conversazione su Dante* di Mandel’stam”. De slavist Colucci is een belangrijke academicus die veel heeft bijgedragen op het vlak van vergelijkende literatuurwetenschap tussen Rusland en Italië is en dan met name in relatie tot Dante.⁵¹ Het blijkt uit zijn noten dat hij de Russische versie had gelezen; er wordt verwezen naar Russische uitgaven van het essay en in een noot vermeld Colucci dat hij soms eigen

⁴⁶ Machiedo, 66.

⁴⁷ Machiedo, 67.

⁴⁸ Machiedo, 66.

⁴⁹ Machiedo, 73.

⁵⁰ Machiedo, 74.

⁵¹ Alessandro Cifariello, ‘Riflessioni dantesche di Michele Colucci’ *Dante: rivista internazionale di studi su Dante Alighieri* 6 (2010): 214.

vertalingen heeft gemaakt en niet de vertalingen van Olsoufieva heeft gevolgd. Het artikel van Colucci is meerdere keren opnieuw uitgegeven en maakt tegenwoordig deel uit van het hoofdstuk “Dante in Russia nel XX secolo” van het boek *Tra Dante e Majakovskij*.⁵²

Colucci noemt allereerst in het artikel dat waarschijnlijk geen andere Russische schrijver een dergelijke diepe en directe band heeft gehad met Dante.⁵³ Colucci schrijft over Mandelstam:

*“Sono caratteristiche e limiti che andavano sottolineati subito, ma che va aggiunto, nulla tolgono alla carica di straordinaria sensibilità dello scritto di Mandel’stam il quale, nel mare magnum della critica dantesca, sa ritagliarsi un suo spazio particolarissimo (come è stato rilevato, si tratta dell’“anticommento” per eccellenza) e, riletto oggi, a cinquant’anni di distanza dalla composizione, conserva pressoché intatto il suo fascino intellettuale.”*⁵⁴

Mandelstam doet volgens Colucci iets bijzonders, iets asystematisch: hij gooit de Dante traditie overboord en legt een compleet nieuwe benadering voor.⁵⁵ Colucci benadert Mandelstam en zijn uitspraken in het artikel vanuit de Russische cultuur.⁵⁶ Sommige uitspraken van Mandelstam zouden een ‘Dantist’ tegen de borst kunnen stuiten.⁵⁷ Maar Mandelstam bewijst Dante tegelijk een grote dienst, vindt Colucci, omdat hij de Florentijn vrij maakt van clichés en hem maakt tot een meer ambachtelijke dichter van vlees en bloed.⁵⁸

⁵² Michele Colucci, ‘Dante in Russia nel XX secolo’ in *Tra Dante e Majakovskij. Saggi di letterature comparate slavo-romanze* Michele Colucci & R. Giuliani eds. (Rome: Carocci editore, 2007): 176-185.

⁵³ Colucci, 176.

⁵⁴ Colucci, 177.

⁵⁵ Ibidem.

⁵⁶ Colucci, 178.

⁵⁷ Colucci, 179.

⁵⁸ Colucci, 180-181.

Mandelstam vergeleken met andere uitzonderlijke interpretaties

Maria Corti heeft in 1984 een onderzoek gepubliceerd over Mandelstam en Dante. Dit onderzoek was niet alleen rondom Mandelstam, maar beschreef vier dichters, van verschillende origine die allemaal op hun eigen wijze een interpretatie gaven van Dante: Ezra Pound, Rudolf Borchardt, Olof Lagercrantz en dus ook Osip Mandelstam. Dit artikel is later onderdeel geworden van het boek van Corti, genaamd *Nuovi metodi e fantasmi*.⁵⁹

Corti is geen slaviste en ze maakte dus gebruik van de vertaalde versie van het essay. Zij bespreekt vooral de invalshoek van een dichter als hij een andere dichter leest, dat is anders dan wanneer een traditionele criticus over een tekst schrijft.⁶⁰ Volgens haar kan er dan niet ontsnapt worden aan de formulering van een eigen poëtica en de doorgronding van de andere dichter.⁶¹ Zij heeft het vooral over het ‘discorso’ dat plaatsheeft, de meta-poëtica en de autobiografische elementen. Mandelstam heeft volgens haar een totaal andere insteek, vooral met zijn aandacht voor muziek en fonetiek.⁶² Opvallend is, dat ze in het artikel het meeste de citaten van Mandelstam gebruikt, waaruit een duidelijke voorkeur opgemaakt zou kunnen worden voor de manier waarop Mandelstam over Dante schrijft.

De laatste kritiek die geschreven is voor de nieuwe vertaling van *Razgovor o Dante* in 1994, is van Joanna Ugniewska, professor Italiaanse letterkunde aan de Universiteit van Warschau. Zij schreef in 1993 een artikel genaamd: “Il Dante di Mandel’stam, Borges e Gombrowicz” voor het een almanak *Quaderni di Gaia*. Zij vergelijkt, eigenlijk net als Corti, drie schrijvers uit de 20ste eeuw die niet-Italiaans zijn, maar die allemaal een bijzondere band hebben met Dante. Ze schrijft ook dat deze schrijvers zich buiten het academisch professionele veld plaatsen, omdat ze Dante gebruiken voor hun eigen poëtica of filosofie.⁶³ Ze noemt de benadering van Mandelstam: “(...) *antiromantica e antisimbolica, polemicamente antistoricistica*”.⁶⁴

⁵⁹ Maria Corti, ‘Quattro poeti leggono Dante: riflessioni’ in *Nuove metodi e fantasmi* (Milaan: Feltrinelli, 2001): 399-415.

⁶⁰ Corti, 400.

⁶¹ Corti, 399.

⁶² Corti, 401.

⁶³ Joanna Ugniewska, ‘Il Dante di Mandel’stam, Borges e Gombrowicz’ *Quaderni di Gaia: almanacco di letteratura comparata* 6-7 (1992-1993): 91.

⁶⁴ Ibidem.

Volgens haar verwerken alle drie de schrijvers persoonlijke ervaringen van het leven en de cultuur en er zijn vaak autobiografische elementen terug te vinden.⁶⁵

Zij verwijst naar de tekst als *Discorso su Dante*. Ze maakt gebruik van de bronnen van Colucci en het belangrijkste element dat ze eruit licht, is het ambachtelijke: hoe Mandelstam Dante ziet, wat zij typeert als a-romantisch, net als Colucci.⁶⁶ Ze ziet invloeden terug van de futuristen en de formalisten, in de manier waarop Mandelstam beschrijft dat het rijm van Dante doet denken aan “*essere in cammino*” en “*linguaggio automatico*”.⁶⁷ Hij negeert volgens haar psychologische of inhoudelijke interpretaties, door bijvoorbeeld een canto volledig aan de hand van muziek te interpreteren.⁶⁸ De eindconclusie van Ugniewska lijkt niet heel positief: “*un’incessante creazione delle nuove forme, una autoproduzione costante di modelli che ha nome letteratura.*”⁶⁹

⁶⁵ Ibidem.

⁶⁶ Ibidem.

⁶⁷ Ugniewska, 92.

⁶⁸ Ibidem.

⁶⁹ Ugniewska, 93.

Een heruitgave van het essay: nieuwe kritieken

In 1994 werd het essay van Osip Mandelstam opnieuw vertaald door Remo Faccani en uitgegeven door Il melangolo. Faccani, die in 2010 nog werd bekroond met de *Premio Monselice* voor het vertalen van het poëtisch werk van Mandelstam *80 poesie*,⁷⁰ koos ervoor de titel te vertalen met *Conversazione su Dante* in plaats van *Discorso su Dante*. Hierover in het volgende hoofdstuk meer. In dit hoofdstuk worden de verschillende interpretaties gepresenteerd die na de nieuwe uitgave volgden.

“Appunti in margine alla *Conversazione su Dante*”

Remo Faccani introduceert het werk van Mandelstam op een andere manier dan Ripellino dat twee decennia eerder deed. Waar Ripellino meer een lijst van bijzonderheden opnoemde, schrijft Faccani in zijn “*appunti in margine*”⁷¹ veel meer over het ontstaan van het essay, de afwijzing, de oudere werken van Mandelstam en opvattingen van tijdgenoten. Het is niet chronologisch en heeft ook niet echt een structuur, hij beschrijft zijn eigen stuk in een postscriptum: “*Questa nota si proponeva fondamentalmente di trasmettere al lettore schegge, dettagli, immagini della temperie che circondò la nascita, lo sviluppo e il destino della *Conversazione su Dante*.*”⁷² Als vertaler is hij natuurlijk wel een bepaalde mening toegedaan, maar deze probeert hij niet door de tekst te laten klinken, het geeft slechts observaties, die de lezer kunnen helpen een eigen idee te vormen.

Verskillende interpretaties

In 1995 heeft Leonid Kacis een hoofdstuk geschreven voor het boek *I russi e l'Italia*, getiteld “Mandel’stam e Dante”. Kacis heeft wel de vertaling van Faccani geciteerd, maar aangezien hij zelf slavist is, zijn de meeste van zijn bronnen Russisch. In het eerste deel wordt het voornamelijk het reisverslag behandeld dat Mandelstam schreef over

⁷⁰ Onbekend. ‘Il «Premio di traduzione» 40 anni al servizio della cultura,’ geplaatst 16-6-2010, geraadpleegd 17-6-2015, http://ricerca.gelocal.it/mattinopadova/archivio/mattinodipadova/2010/06/16/MP7PO_MP705.html.

⁷¹ Faccani, 7.

⁷² Faccani, 29.

Armenië en hoe dat land een soort Italië is voor Mandelstam. Het tweede deel gaat over *Conversazione su Dante*. Kacis zegt dat het belangrijk is te realiseren dat de theorie over de poëzie niet altijd vooraf gaat aan de poëzie. *Viaggio in Armenia* is een jaar voor *Conversazione* geschreven, maar in *Viaggio* zijn al wel elementen te zien die terug zouden komen in *Conversazione*.⁷³ Kacis onderstreept nog een keer hoe belangrijk Dante voor Mandelstam was op zijn “*via crucis*”.⁷⁴ Kacis spreekt positief over de onnavolgbaarheid van Mandelstam: “*Così Mandel’stam intese Dante. Noi, per quanto è nelle nostre forze, abbiamo cercato di seguire l’autore della Conversazione su Dante.*”⁷⁵

In 1997 schreef Annalisa Comes een reflectie over Mandelstam. Zij was zelf studente van Remo Faccani en heeft gewerkt met zijn vertaling van de tekst. In haar artikel over de invloed van Joseph Bédier op Mandelstam stelt Comes net als anderen acmeïstische invloeden: een herwinning van de harmonie tussen mens en natuur, het accepteren van de buitenwereld, van het aardse leven, tegen de symbolische interpretatie, nostalgie naar een goddelijke wereld, en metafysische ambities.⁷⁶ In Mandelstams werk is volgens haar de hang naar mondiale nostalgie heel belangrijk, die volgens Mandelstam haar wortels had rond de Middellandse Zee, voornamelijk in middeleeuws Italië.⁷⁷ Het thema van reizen en verbanning noemt ze als iets dat belangrijk is in het werk van Osip, dat is waarschijnlijk ook waardoor hij aansluiting vond bij Dante.⁷⁸

In 2001 heeft Marianna Silli die Slavistiek studeerde een scriptie geschreven over het essay *Mandel’stam: margine per Dante*. Helaas was deze scriptie niet te consulteren en valt er alleen uit af te leiden dat er vanuit de slavistiek nog interesse was.

⁷³ Kacis, 288.

⁷⁴ Kacis, 289.

⁷⁵ Ibidem.

⁷⁶ Annalisa Comes, “Joseph Bédier, Osip Mandel’stam e < la nostalgia per la cultura mondiale >” *Critica del testo* 3/2 (2000): 704.

⁷⁷ Comes, 705.

⁷⁸ Comes, 706.

Hernieuwde interesse?

In 2009 komt *80 poesie* uit in Remo Faccanis vertaling. Er verschijnen dan ook weer artikelen over het essay, maar het is uiteraard niet aan te tonen dat deze twee zaken aan elkaar gerelateerd zijn.

Zoals de titel al doet vermoeden, schrijft Carlo Tenuta in zijn “Dante in Crimea - Osip Mandel’stam e la *Divina Commedia*: poesia ed esilio in una lettura novecentesca” voornamelijk over het thema verbanning. Het is bijna een aaneenschakeling van citaten van Mandelstam uit *Conversazione su Dante*. Tenuta noemt Mandelstams interpretatie een hele bijzondere: “*Tocca all’Alighieri della Commedia (...) trovare nella Russia d’inizio secolo un interprete straordinario in Osip Emil’evic Mandel’stam.*”⁷⁹ Tenuta vertelt verder dat hij vermoedt dat Osip dit essay schreef in verband met zijn eigen identiteit.⁸⁰ Mandelstam leest Dante in een isolement, ver weg van oorspronkelijke kenners en bestaande traditie. Ook zijn eigen werk is dertig jaar verbannen en Tenuta zegt dat er hierdoor een diaspora-effect optreedt. Carlo Tenuta concludeert aan de hand van de kwaliteit van Mandelstams essay dat het hebben van een kritische traditie niet altijd de interpretatie bevordert.⁸¹

Marco Praloran schrijft in 2010 zijn artikel “L’immagine di Dante nella Russia d’inizio Novecento: il caso di Osip Mandel’stam”. Hij licht in zijn paper verschillende opmerkelijke zaken van Mandelstam eruit. Zo zegt hij over de manier waarop Osip het ritme benadert in Dante: “*Mandel’stam impone in modo affascinante il concetto di ritmo, anche se non parla quasi mai specificamente di ritmo, sul piano della prosodia, ad esempio, o sul piano della successione degli accenti, o sul piano del rapporto tra sintassi e segmentazione del verso (...), non dunque sul piano tecnico del discorso poetico versificato.*”⁸² Verder zegt hij dat Mandelstam meer aandacht besteedt aan “*il flusso discursivo*” en de ‘performance’ van hoe Dante moet worden voorgedragen. Mandelstam richt een licht op iets waar meestal minder aandacht aan wordt besteed: het dynamische van de danteske taal.⁸³ Verder vertelt Praloran dat de uitleg van de beelden

⁷⁹ Tenuta, 6.

⁸⁰ Ibidem.

⁸¹ Ibidem.

⁸² Praloran, 148.

⁸³ Ibidem.

die Dante oproept ook veel dynamischer is dan in andere interpretaties.⁸⁴ De benaderingen van Dante vindt hij “*affascinanti e profondamente acute.*”⁸⁵ Als eindoordeel schrijft Praloran: “*Posso solo notare la profonda differenza nella ricezione di Dante che distingue Mandel’stam da Eliot o Pound, a lui sostanzialmente contemporanei. Non c’è in Mandel’stam ideologia, interpretazione della storia, o almeno non direttamente, c’è la riflessione sull’opera, sulla forma dinamica che l’opera prende nella sua discorsività, nel suo dirsi.*”⁸⁶

⁸⁴ Praloran, 150.

⁸⁵ Ibidem.

⁸⁶ Ibidem.

‘Discorso’ versus ‘Conversazione’

De eerste Italiaanse vertaling van het essay werd gepubliceerd in het boek *La quarta prosa*, van Osip Mandelstam, vertaald door Maria Olsoufieva.⁸⁷ Opmerkelijk is dat de titel *Razgovor o Dante* toen vertaald is met de term ‘discorso’ en niet met ‘conversazione’ zoals in de latere versie van Faccani het geval is. Faccani schrijft voorafgaand aan de tekst van Mandelstam over de keuze van *conversazione* versus *discorso*: “*Per quanto riguarda il titolo italiano, alla parola ‘discorso’ si è preferito il vocabolo ‘conversazione’, sia per rimanere più aderenti al significato del termine originale ‘razgovor’, sia per sottolineare la particolarità dell’intervento di Mandel’stam rispetto, per esempio, al celeberrimo ‘Discorso su Puškin’ (Reč’ o Puškine) di Dostoevskij.*”

Onopgemerkt

Alle slavisten spreken vanaf het begin van ‘conversazione’, terwijl de niet-slavisten uit de eerste kritieken spreken van ‘discorso’.⁸⁸ Het is heel waarschijnlijk dat dit komt omdat de ene groep de vertaling heeft gelezen en de andere groep het Russische origineel. Er wordt echter nergens aandacht besteed aan dit opmerkelijke verschil tussen de twee groepen, terwijl het toch over de titel van het werk gaat. Wellicht dat er weinig interdisciplinair contact was omtrent Mandelstam in die tijd; tegenwoordig is het veel gemakkelijker om bronnen uit verschillende vakgebieden naast elkaar te leggen. Een eventuele ontmoeting had plaats kunnen hebben op het congres in Dubrovnik, waar voor een deel Italiaans gesproken werd en waar dus italianisten wel aanwezig hadden kunnen zijn.

Het opmerkelijkst is de vermelding van het essay in het artikel van de Italiaanse slavist De Luca getiteld: “*Rassegna della letteratura italiana in URSS (studi e traduzioni 1917-1975)*”. Dit artikel is gepubliceerd in *Lecture Italiane*. Opmerkelijk is dat in een artikel waar alleen de titels van werken worden genoemd, De Luca het essay hier

⁸⁷ Osip Mandel'stàm & Maria Olsoufieva (vert.) & A.M. Ripellino (red.), *La quarta prosa* (Bari: De Donato, 1967).

⁸⁸ Met uitzondering van Ripellino die het voorwoord heeft geschreven bij de vertaling en zich als slavist dus aansloot bij de keuze van de vertaalster.

Conversazione su Dante noemt, vertaald door Olsoufieva, terwijl zij het werk *Discorso su Dante* had genoemd.

De definities

De twee Russische woorden die verantwoordelijk zijn voor het verschil in de vertalingen zijn разговор (razgovor) en речь (reč’).

Mogelijke vertalingen van ‘razgovor’ naar het Italiaans

- conversazione, colloquio, discorso
- conversazione, discussione, scambio
- dialogo

Verskillende definities van ‘conversazione’ in het Italiaans

1. il conversare; colloquio, dialogo
2. discorso, conferenza svolti in forma piana, colloquiale
3. (non com.) gruppo di persone che s’incontrano per conversare; circolo, ritrovo
4. (lett.) pratica, dimestichezza; convivenza

Mogelijke vertalingen van ‘reč’ naar het Italiaans

- parola, favella; discorso, orazione
- accento; accento straniero; tono
- lingua, idioma, linguaggio; favella
- discorso, trattazione; orazione
- orazione, discorso solenne

Verskillende definities van ‘discorso’ in het Italiaans

1. il discorrere; l’argomento di cui si discorre; conversazione, colloquio
2. trattazione ordinata e diffusa intorno a un argomento, fatta a voce o per iscritto
3. orientamento, tesi
4. (ling.) enunciato che si articola in frasi concatenate

Het verschil tussen ‘conversazione’ en ‘discorso’

‘Conversazione’ is meer een activiteit met een gesprekspartner. Het wordt soms ook gebruikt om een wetenschappelijke discussie over kunst aan te duiden. De Nederlandse vertaling van ‘razgovor’ betekent ook wel beschouwing. *Discorso* is wellicht meer een term die te maken heeft met het produceren van taal of discours. Het kan spraak aanduiden als verschijnsel, als het vermogen om te spreken. De linguïstische benadering van het woord is de directe of indirecte rede. In combinatie met een bijvoeglijk naamwoord kan het ook 'taal' of 'taalgebruik' betekenen. Daarnaast is een gangbare vertaling van het woord 'speech' of 'redevoering', wat weer goed aansluit bij het idee van eenzijdigheid; een toespraak is een monoloog.

De vertaling van Olsoufieva

Mandelstam gebruikt in het origineel ‘reč’ in vele verschillende vormen, vaak hoeft dit in het Italiaans één van de verschillende bovengenoemde vertalingen, maar tot tweemaal toe geeft de dichter, buiten de titel om, duidelijk aan in de tekst dat hij dit essay ‘razgovor’ noemt.

De eerste keer zegt hij gekozen te hebben voor dit ‘razgovor’ over Dante: “*Дант выбран темой настоящего разговора (...)*”.⁸⁹ Wat Olsoufieva vertaalt met: “*Ho scelto Dante come tema di questo discorso (...)*”.⁹⁰

De tweede keer is tegen het einde van het essay, waarin hij vertelt over hoe deze ‘razgovor’ gegroeid is: “*Позволю себе маленькое автобиографическое признание. Черноморские камушки, выбрасываемые приливом, оказали мне немалую помощь, когда созревала концепция этого разговора.*”⁹¹ Wat Olsoufieva dan weer vertaalt met: “*Mi permetto una breve confessione autobiografica: i ciottoli gettati sulla riva*

⁸⁹ Osip Mandel'stàm & Mari Olsoufieva, *Discorso su Dante*: 20.

⁹⁰ Osip Mandel'stàm & Mari Olsoufieva, *Discorso su Dante*: 33.

⁹¹ Osip Mandel'stàm & Mari Olsoufieva, *Discorso su Dante*: 27.

dalle maree del Mar Nero mi hanno aiutato moltissimo a far maturare la concezione di questo discorso.”⁹²

Olsoufieva heeft, anders dan Faccani, het eerder aangestipte verschil niet gemaakt en heeft het dus zowel in de titel als in de twee hier bovengenoemde zinnen over ‘discorso’. De keuze van Olsoufieva heeft misschien iets te maken met de tijd en daardoor ook met de interpretatie. Eind jaren zestig was de discours-theorie van Michel Foucault populair en vooral daarin past een poëtica-verkondiging als die van Mandelstam wel. Dit is het probleem met het ontbreken van een organische traditie van kritieken omtrent een werk. Het werk van Mandelstam werd in het licht van de jaren zestig bekeken en is ook zo ingebed in de tijd.

Vanuit Mandelstam bezien

Zoals in hoofdstuk twee al is verteld, is poëtische taal (Поэтическая речь/il discorso poetico) voor Mandelstam een beweging en een energie die tussen mensen bestaat: *“La materia poetica non ha una voce. Non dipinge con i colori e non si esprime con le parole. Non ha una forma, allo stesso modo che è senza contenuto, per il semplice motivo che esiste solo nell’atto di venir eseguita.”*⁹³

Volgens Lydia Ginzburg bedoelt Mandelstam dat de lezer of luisteraar in ‘performance’ contact krijgt met de auteur van een tekst: *“The fusion of musicality and language that creates in the listener and reader a movement that seems analogous to the poet’s own creative process”*.⁹⁴ Het poëtische proces is niet iets wat door een iemand individueel wordt gemaakt, maar in een ervaring en is eigenlijk een samenspel.

Op deze manier ontstaat er dus een soort dialoog, of ‘conversazione’. Mandelstam ziet poëzie niet als iets eenzijdig, maar als een dialoog. Dante maakt in zijn *Divina Commedia* veel gebruik van dialoog. Hij praat met zijn gidsen, met de zondaars

⁹² Osip Mandelstam & Remo Faccani (vert.), 151.

⁹³ Osip Mandelstam & Remo Faccani (vert.), 153.

⁹⁴ Jacob Emery, ‘Keeping Time: reading and writing in “Conversation about Dante”’ *Slavic Review* 73/3 (2014): 504.

en met de zaligen. Mandelstam voelde zich waarschijnlijk ook in gesprek met de Florentijnse dichter.

Toch heeft Mandelstam zijn essay niet getiteld ‘Conversazione con Dante’. Dit is omdat hij met dit werk hoopt te bereiken, dat de lezers hiervan in gesprek treden met Mandelstam zelf, waarbinnen ze zullen realiseren, dat Dante niet gelezen moet worden binnen een vaste traditie waarin hij wordt geplaatst in zijn tijd en als een genie alleen wordt weggezet. Mandelstam besluit zijn essay namelijk als volgt: *“Una scienza che abbia per tema Dante punterà, così io spero, allo studio del rapporto di subirdinazione fra slancio e testo.”*⁹⁵

⁹⁵ Osip Mandelstam & Remo Faccani (vert.), 152.

Conclusie

In deze scriptie is onderzocht hoe het essay van de Russische schrijver Osip Mandelstam (1891 – 1938) *Razgovor o Dante* ontvangen is bij het wetenschappelijke ‘thuispubliek’ van de middeleeuwse dichter Dante. Met zijn essay benadert Mandelstam Dante namelijk heel anders dan in de kritische traditie rondom Dantes meesterwerk *La Divina Commedia* gebruikelijk is. Het essay van Mandelstam *Razgovor o Dante* is ook pas dertig jaar nadat het samengesteld is, gepubliceerd.

Het is gebleken dat na de eerste uitgave in 1967, iedereen het erover eens was dat dit een uitzonderlijke interpretatie was van Dante, die een ander, verfrissend perspectief bood op de eeuwenoude tekst. Er was veel waardering voor de schrijver zelf, vanuit de politiek-geëngageerde gemeenschap, de Italiaanse letterkunde, maar ook bij de Italiaanse slavisten. Er is een geïsoleerd geval van minder positieve kritiek vanuit vergelijkende literatuurwetenschap door een Poolse professor Italiaans, maar het overgrote deel weet Mandelstams onnavolgbare werk te waarderen.

Na de tweede vertaling was er uit wetenschappelijke kringen minder aandacht voor het essay, en zijn er minder kritieken geschreven, maar wel allemaal positief. Mandelstam lijkt nog steeds geliefd; er is onlangs nog een herdruk gekomen van de versie uit 1994 en in 2010 kwam er nog een verzameld werk uit vertaald door Remo Faccani.

Tussen twee vertalingen was er een groot verschil ten aanzien van de titel: *Discorso su Dante* en *Conversazione su Dante*. Het is lastig te bepalen of de keuze voor dit woord de interpretatie heeft beïnvloed, maar het is niet waarschijnlijk; een tekst is tenslotte meer dan de titel alleen. De kritische traditie rond Mandelstam begon pas eind jaren zestig; de eerste recensies waren voor communistische tijdschriften. De discours-theorie van Foucault over macht, kan beïnvloed hebben hoe Mandelstam is bekeken. De slavisten hebben nooit over *discorso* gesproken, maar vanaf het begin al *conversazione* gebruikt. Deze benadering komt dichterbij wat Mandelstam probeerde te bewerkstelligen; een dialoog aangaan met de lezer.

Mijn bevindingen betekenen dat de Dante-gemeenschap, in ieder geval in de afgelopen veertig jaar, openstond voor nieuwe interpretaties en observaties van iemand

van buitenaf die Dante benadert zonder de traditionele kaders. Het was Mandelstams wens dat het onderzoek naar Dante zou veranderen en niet vastgeroest zou blijven in de traditie. Het lijkt erop dat zijn wens is uitgekomen toen zijn laatste werk met open armen werd ontvangen.

Bibliografie

- Alighieri, Dante. *La Divina Commedia*. Firenze: G. Barbèra, 1864.
- Bandini, Fernando. 'Il Dante acmeista di Osip Mandel'stam' *Comunità: rivista quadrimestrale di informazione culturale* 22/151 (1968): 81-85.
- Cifariello, Alessandro. 'Riflessioni dantesche di Michele Colucci' *Dante: rivista internazionale di studi su Dante Alighieri* 6 (2010): 213-222.
- Colucci, Michele. 'Dante in Russia nel XX secolo' *Tra Dante e Majakovskij. Saggi di letterature comparate slavo-romanze*. Michele Colucci & Rita Giuliani red. Roma: Carocci editore, 2007. 176-185.
- Comes, Annalisa. 'Joseph Bédier, Osip Mandel'stam e < la nostalgia per la cultura mondiale >' *Critica del testo* 3/2 (2000): 703-714.
- Corti, Maria. 'Quattro poeti leggono Dante: riflessioni' *Nuove metodi e fantasmi*. Milano: Feltrinelli, 2001. 399-415.
- Dionisotti, Carlo. *Culture regionali e letteratura nazionale: atti del VII Congresso [dell'] Associazione Internazionale per gli Studi di Lingua e Letteratura Italiana (Bari, 31 marzo - 4 aprile 1970)*. Bari: Adriatica editrice, 1972.
- Emery, Jacob. 'Keeping time: reading and writing in "Conversation about Dante"' *Slavic Review* 73/3 (2014): 494-513.
- Faccani, Remo. 'Nello specchio della Divina Commedia' *Conversazione su Dante*. Genova: Il melangolo, 1994.
- Glazova, Maria. 'Mandel'stam and Dante: the "Divine Comedy" in Mandel'stam's poetry of the 1930's' *Studies in Soviet thought* 28/4 (1984): 281-335.
- Kacis, Leonid. 'Mandel'stam e Dante' *I russi e l'Italia*. Vittorio Strada, red. Milano: Libri Scheiwiller, 1995: 285-289.
- Luca, Iginio de. 'Rassegna della letteratura italiana in URSS (studi e traduzioni 1917-1975)' *Lettere Italiane: rivista trimestrale* 32/1 (1980): 87-123.
- Machiedo, Mladen. 'In margine al Dante di Mandel'stam' *Studia romanica et anglica zagabiensia* 27/1-2 (1982): 65-77.
- Mandel'stàm, Osip. *La quarta prosa*. Vertaling door Maria Olsoufieva. Bari: De Donato, 1967.
- Mandel'stàm, Osip. *Discorso su Dante*. Vertaling door Maria Olsoufieva. Bari: De Donato, 1970.
- Mandel'stam, Osip. *Conversazione su Dante*. Vertaling door Remo Faccani. Genova: Il melangolo, 1994.
- Onbekend. 'Da 45 anni l'universita parla russo il promo corso pioneristico nel '69,' gepubliceerd 18-8-2014, geraadpleegd 15-6-2015,

- http://www.ecodibergamo.it/stories/Cultura%20e%20Spettacoli/da-45-anni-luniversita-parla-russo-il-primo-corso-pionieristico-nel-69_1073684_11/.
- Onbekend. 'Dante e il mondo slavo (cronaca del convegno internazionale) Costituito il Comitato internazionale di studi slavo-romanzi,' geraadpleegd 15-6-2015, hrcak.srce.hr/file/180157.
 - Onbekend. 'Il «Premio di traduzione» 40 anni al servizio della cultura,' geplaatst 16-6-2010, geraadpleegd 17-6-2015, http://ricerca.gelocal.it/mattinopadova/archivio/mattinodipadova/2010/06/16/MP7PO_MP705.html.
 - Praloran, Marco. 'L'immagine di Dante nella Russia d'inizio Novecento: il caso di Osip Mandel'stam' *La Russie et l'Occident. Acte du colloque*. Ivan Foletti red. Lausanne: Universite de Lausanne, 2010. 147-150.
 - Ripellino, Antonio Maria. 'Note sulla prosa di Mandel'stàm' *La quarta prosa*. Bari: De Donato, 1967: 7-16.
 - Seroni, Adriano. 'Il Dante di Mandelstam. Pubblicato integralmente il "Discorso" dello scrittore,' *Rinascita*, 22 december 1967, 19.
 - Tenuta, Carlo. 'Dante in Crimea: Osip Mandel'stam e la poesia ed esilio in una lettura Novecentesca' *Intersezioni : rivista di storia delle idee* 29/2 (2009): 3-19.
 - Ugniewska, Joanna. 'Il Dante di Mandel'stam, Borges e Gombrowicz' *Quaderni di Gaia: almanacco di letteratura comparata* 6-7 (1992-1993): 91-97.

Bijlage

De heerser

Wij leven zonder onder onze voeten ons land te voelen,
Onze woorden zijn niet verder dan op tien pas te horen,

Maar waar nog geen half gesprekje plaatsvindt,
Wordt de Kremlin-bewoner uit de bergen vermeld.

Zijn dikke vingers zijn vet als wormen
En zijn woorden zijn onwrikbaar als loden gewichten.

Zijn kakkerlakkensnor lacht
En zijn beenkappen glanzen.

Hij is omgeven door een bende slankhalzige leiders
En hij maakt gebruik van de slavendiensten van halfmensen.

Zij fluiten, miauwen of janken,
Alleen hij oreert en port met zijn vinger.

Hij smeedt series dekreten, als hoefijzers
Die hij mikt op je voorhoofd, je kruis of je oog.

En iedere terechtstelling is een traktatie
Voor de Osseet met de brede borstkas.

Osip Mandelstam

(http://www.solidariteit.nl/nummers/111/Alleen_een_gelijke_zal_mij_doden.html)